

7. Там само, ф. Р-126, оп. 1, спр. 356, 376 арк.
8. Там само, ф. Р-280, оп. 1, спр. 71, 330 арк.
9. Там само, ф. Р-277, оп. 1, спр. 215, 156 арк.
10. Там само, ф. Р-449, оп. 1, спр. 26, 798 арк.
11. Пашенко В. Соціалістична реконструкція сільського господарства України за планом О. Шліхтера / В. Пашенко // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 58–62.
12. Свідерська О. М. Роль кооперації у розвитку сільського господарства Поділля та південно-східної Волині у добу НЕПу (1921–1929 рр.) / О. М. Свідерська // Гуманітарний журн. – 2012. – № 4. – С. 90–93.
13. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / НАН України; Ін-т історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.

Власюк И. Организация кооперативных машинно-тракторных товариществ в Волынском округе во второй половине 20-х годов XX в. Исследуется проблема организации кооперативных машинно-тракторных товариществ на территории советской Волыни во второй половине 20-х годов XX в., соответствующие мероприятия органов государственной власти.

Ключевые слова: машинно-тракторные товарищества, Волынь, новая экономическая политика, крестьянство, советская власть.

Vlasiuk I. Organization of the Co-operative Machine Societies of Soviet Volyn in the Second Half of 20th of the XX Age. The problem of organization of the co-operative machine societies of soviet Volyn in the second half of 20th of the XX age, proper measures of the public authorities is explored in the article.

Key words: machine societies, Volyn, new economic policy, peasantry, soviet power.

УДК 94(477)«1941/1944»

Сергій Іванов –

*аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»*

Репресії німецької влади проти цивільного населення Волині (1941–1944 рр.)

Розглянуто розгортання німецької окупаційної політики на Волині у 1941–1944 рр. Здійснено спробу проаналізувати її суть, причини, масштаби, наслідки, а також виділити категорії населення, які найбільше постраждали від агресії гітлерівців.

Ключові слова: репресії, Волинь, цивільне населення, колективна відповідальність.

Постановка наукової проблеми та її значення. Друга світова війна стала величезною трагедією для українського народу. Масштаби репресій, які проводились німецькими окупантами, були чи не найбільшими в новітній історії і зачіпали усі категорії населення. Саме тому ця тема привертала увагу вітчизняних та іноземних дослідників: В. Данилюк, В. Данильчук, О. Забродця, М. Загорулька, А. Юденкова, К. Беркгофа, В. Лауер, Б. Єрмбакової. Проте низка аспектів залишається недостатньо розробленою. Найбільш перспективними у цьому контексті є дослідження з регіоналістики, соціальної історії та історії повсякденності. Саме тому увага до Волині та її населення не випадкова.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Керівництво Третього рейху завчасно спланувало систему політичних, ідеологічних, економічних та військових заходів, що передбачали повну ліквідацію політичної незалежності, державності, економічне розорення захоплених територій, расову дискримінацію населення. Всі ці заходи окупантів називались «новим порядком» [22, с. 804–805].

© Іванов С., 2014

Як впливало з відозви окружного комісара у Кременці про встановлення «нового порядку», він є «носієм офіційних розпоряджень та судівництва [...] його розпорядження є наказом. Той, хто не застосується до тих розпоряджень, ігнорує їх або не виконує, буде покараний» [34, с. 109].

Нищення волинського населення відбувалось під безпосереднім керівництвом рейхскомісара Е. Коха, відомого ненавистю до українців. Рейхскомісар зауважував, що власноруч застрелить українця, гідного сидіти з ним за одним столом. У серпні 1942 р. на зборах німецьких чиновників Е. Кох заявив, що українці за всіма ознаками нижчі за німців, а керувати ними потрібно залізною рукою [2, с. 47, 57].

У першу чергу знищувались партійний та комсомольський активи, військовополонені, євреї, прихильники партизанських рухів та усі ті, хто не погоджувався з німецькою окупаційною політикою [2, с. 47, 57]. Про розстріли місцевих комуністів та комсомольців улітку 1941 р. згадувала жителька м. Рівного Віра Григорівна Грибанова. Під впливом цих подій у місті виникла підпільна організація під керівництвом колишнього секретаря київського міськкому партії Миколи Остафова. Підпільників жорстоко карали. За допомогу військовополоненим та євреям мама Віри Григорівни була розстріляна на її очах. У листопаді 1943 р. стратили й М. Остафова [25, арк. 2–4]. На Шпанівському цукровому заводі в Рівненському районі німці розстріляли 57 службовців, обвинувачених у співчутті Комуністичній партії [1, с. 6]. 14–16 серпня 1941 р. в Костополі було проведено «акцію 470», у ході якої знищено 2000 жителів міста (переважно євреїв та членів радянського партактиву [23, с. 42–43].

Репресії загрожували і тим, хто співчував цим категоріям населення. Уже в червні 1941 р. головнокомандувач німецької армії видав розпорядження, згідно з яким до відома населення доводилося, що «всі, хто буде давати військовополоненим Червоної армії цивільний одяг або заховувати чи постачати червоноармійців, будуть каратися смертю» [18, 135].

Суворі покарання запроваджувалися за вбивство німецьких чиновників та вояків. З огляду донесень поліції безпеки від 16 жовтня 1942 р. можна дізнатися, що на «...території комендатури Ровно протягом одного тижня розстріляно 36 бандитів та 236 їхніх прислужників, арештовано ще 42 бандити...» [35, с. 22]. А за спробу втечі декількох арештантів, убивство ними гітлерівського урядника і вартового були розстріляні усі, хто утримувався в рівненській в'язниці [6, с. 4].

Жорсткий контроль запроваджувався німцями у сільській місцевості, оскільки українське сільське господарство розглядалось окупантами як джерело дармової сировини для рейху. Невдала посівна кампанія восени 1941 р. призвела до збільшення контролю за життям села. У листі, направленому 25 січня 1942 р. генеральним та обласним комісарам, а також обласним та окружним сільськогосподарським керівникам, Е. Кох наголошував: «Німеччина повинна мати все, що необхідно для перемоги... Тому я вимагаю від підпорядкованих мені установ, щоб вони всі заходи спрямували на якнайшвидше форсування поставок, особливо зерна» [32, с. 492].

Члени громадських господарств та хліборобських спілок повинні були забезпечувати громадську охорону жнив [7, с. 4]. До жнив залучалися не лише селяни, а й мешканці міст і школярі. У випадку потреби вони могли працювати і вночі [8, с. 1].

Селянина могли покарати навіть за найменшу провину. Уродженка с. Повчин Новоград-Волинського району Ольга Павлівна Сорока згадувала: «Під час війни існувала трудова повинність. Влітку ми випасали корів, працювали на полі, косили сіно. Взимку потрібно було молотити. За відмову виконувати роботу німці жорстоко карали. Покарання накладали навіть на тих людей, які ходили забороненими стежками» [29, арк. 1]. Про жорстокість покарань розповідала також Раїса Іванівна Плотнік, яка під час війни проживала у м. Корці: «З кожної хати німцям потрібно було здати по 300–400 яєць. Одного разу мама відмовилась, за що її побив голова колгоспу» [27, арк. 2].

Часто причинами репресій були особисті амбіції німецьких чиновників. Так, рейхскомісар Е. Кох виділив 50 000 га землі для полювання в районі Цуманя. Він наказав виселити 14 сіл, які знаходились на цій території. У самому Цумані навіть закрили лісозавод для того, щоб не лякати дичину [15, с. 51]. Виселення мешканців почалося під час холодів. Сотні сімей повинні були збирати свої речі і переселятися за 60 км. Багатьох незгодних розстріляли [4, с. 92].

Волинські села розглядались окупантами джерелом дармової робочої сили, яку можна використати у німецькій економіці. Шляхом різного роду агітацій «нова влада» переконувала місцеве

населення у перевагах роботи в Німеччині та закликала погоджуватись на вільний виїзд до рейху. Багато людей повірили обіцянкам німецьких вербувальників [30, с. 854, 856]. У кожному обласному та районному центрах було створено біржі праці, на які покладались усі основні функції з вербування населення на роботу, в т. ч. реєстрація й облік працездатного контингенту, контроль за направленням на роботу. Із середини листопада 1941 р. всіх зареєстрованих зобов'язували прийти на контрольную явку, про що робилися відмітки у спеціальних картках [21, с. 69].

Перші заклики до української молоді їхати на роботу до Німеччини прозвучали вже влітку 1941 р. [31, с. 116]. Окупаційна влада ініціювала масштабну агітаційно-пропагандистську роботу з вербування робочої сили за допомогою легальної преси, дрібної друкованої продукції (листівки, оголошення, ілюстровані брошури), наочності (фотознімки, великоформатні кольорові плакати), імітації урочистих проводів, розповідей псевдоостарбайтерів, радіомовлення та кіно [10, с. 33–43]. З часопису «Волинь» від 16 липня 1942 р.: «...5-а година ранку, а в місті вже надзвичайний рух. Вулицями іде багато прикрашених квітами та свіжою зеленню возів, з яких широко лунає пісня молоді. Це українська молодь іде до Велико-Німеччини, щоб тут причинитися всіми своїми силами до боротьби з большевизмом...» [5, с. 3].

21 березня 1942 р. головним відповідальним за набір робочої сили призначено Фріца Заукеля. Його завдання полягало в тому, щоб направити в рейх 1 мільйон 600 тисяч іноземних робітників до 24 липня [19, с. 266]. З весни 1942 р. вивіз людей на роботу до Німеччини став примусовим. Для забезпечення цього заходу окупаційна адміністрація привела в рух гігантський репресивний апарат: гебітскомісаріати, окружні, міські та районні управи, жандармерію, охоронні війська, підрозділи СС. Кожному місту, містечку, селу, навіть хутору було доведено план відправки робочої сили до рейху [17, с. 114].

У зв'язку з постійною мобілізацією робочої сили у населених пунктах Волині було посилено поліцейний контроль. Повсюдно проводилась реєстрація цивільних осіб [40, арк. 8]. Це викликало невдоволення населення, про що окружні комісари повідомляли генерального комісара Волині й Поділля Шене: «Ми проти призначення вербувальних комісій. Вони нам тільки розганяють людей. Вербувальна комісія або супроводжуюча фельджандармерія часто б'ють людей тільки за те, що вони на деякий час виходять із наговпу, щоб попрощатись. Українські поліцаї всюди беруть хабарі». Як наслідок, усе більша кількість населення йшла у партизанські загони. По це зазначали комісари округів Костопіль, Дубно, Камінь-Каширський, Володимир, Горохів, Кобрин, Кременець, Сарни, Луцьк, Західний Волохів [4, с. 93–95].

Ось що згадував житель с. Семенів Білогірського району Хмельницької області Леонід Федорович Віллічук: «Людей, яких збирались вивозити, виловлювали насильно. У німців існувало два списки, які стосувались остарбайтерів. Людей зі списку “Ц” ввозили у Німеччину. Ті, хто потрапив у список “Д”, залишалися вдома. Одного разу я потрапив у пересильний пункт у Заславі. Там було два німці – один керував, а другий зачитував списки. Мені вдалося врятуватися. Я скористався тим, що у приміщенні знаходилося багато людей. Потім дістався до станції, в 11 годин вечора сів на поїзд і згодом був вдома» [24, арк. 2].

Щоб не їхати на німецьку каторгу, люди вдавалися до різноманітних вигадок, аби тільки бути «невиліковно хворими», іноді завдавали собі каліцтв, переховувалися, тікали з таборів, поїздів. Використовували всі засоби [30, с. 856]. Наприклад, уродженка Острога О. Руй згадувала, що лікар міської лікарні Цибульська навчила її імітувати хворобу [28, с. 7].

Однією із форм «нового порядку» було поширення розпусного способу життя. Так, 28 січня 1943 р. житомирський генерал-комісар видав директиву про відкриття публічних домів у Житомирі та Звягелі. Управління ними покладалось на «підприємниць» із Західної Європи. Кожну неділю публічні дома надавались службовцям цивільного управління [16, с. 81].

На становищі місцевого населення позначився й українсько-польський конфлікт. У зв'язку з втечею української поліції до лісів зі зброєю одразу розпочалися випадки вбивств поляків, які працювали на німецькій службі. Вони мали характер особистих рахунків і були спричинені бажанням помститися особам, які прислугували німцям. Справжню основу цих подій становила, перш за все, моральна атмосфера, створена німецькими окупантами: масові вбивства євреїв, застосований принцип колективної відповідальності місцевого населення, жажливі катування невинних людей різного віку, знищення помешкань. Це спричиняло втечу населення, особливо молоді, у ліси,

формування всіляких банд, створених часто без усвідомленої мети, лише з думкою пережити важкий період. До цих чинників належить додати використання окупантами допоміжної поліції однієї національності проти іншої і навпаки, а також поширення цієї ганебної системи на господарську і цивільну адміністрації. Внаслідок цього виникла сильна антипольська пропаганда [38, с. 88–90].

Зрештою, сталося так, як і планували німці. За словами гауляйтера України Е. Коха, передбачалося, щоб поляк при зустрічі з українцем убив його, і навпаки, щоб українець хотів убити поляка. Якщо при цьому по дорозі вб'ють по одному євреєві – мета буде досягнута [36, с. 69]. Очевидець українсько-польського протистояння згадував: «Німці посварили українців з поляками і тепер збирають добрий врожай. З дурного засліплення одних і других добре користуються німці» [9, с. 164].

Яскравим прикладом такого протистояння став Острозький район. У своїх звітах про діяльність районної управи до гебітскомісара В. Беєра І. Мотренко був дуже занепокоєний тугешньою ситуацією, яка загострювалася з кожним днем. Підпали, грабунки, вбивства людей – такою постає тогочасна картина Острожчини. Як приклад, можна навести витяг із звіту І. Мотренка за березень 1943 р.: «Партизанка з кожним днем зростає. Бандитизм все більше і більше поширюється... Зтероризоване населення в розпачі... Праця тормозується і паралізується. Відбивається це в великій мірі в нарядах, поставках, податках... частина населення цілковито легковажить і відмовляється виконувати, що від них вимагається» [14, арк. 40–42].

Посилення репресій відбулося зі зміною обстановки на фронтах. Один із німецьких рапортів цього часу констатував, що німецька адміністрація навіть не намагалася зрозуміти українське населення. Зазначалося, що «цивільна адміністрація викопала глибоку пропасть між українцями і німцями, пропасть, заповнену кров'ю» [19, с. 323].

Реєстрація населення посилилася. Ті особи, які вважались підозрілими, мусили відбувати примусові повинності на користь гітлерівської армії. За спротив їм могли призначити тілесні покарання, тюремний строк, конфіскувати майно або репресувати родичів [40, арк. 8]. Як приклад можна навести розпорядження, видане рівненським гебітскомісаром Вернером Беєром: «Заряджую для цілої Рівненської округи, щоб всі мешканці тримали при собі персональні виказки та робітничі картки, хто тільки їх має. Особи, яких під час контролі зустрінуться без вищезгаданих документів, можуть бути поліційно покарані та передані до примусової праці» [11, арк. 7].

Система заручників стала ще жорстокішою. Місцеві начальники СД та поліції безпеки постійно зверталися до населення із закликами доносити на тих, хто виступає проти німців. За порушення цих наказів передбачалась найвища міра покарання [12, арк. 5]. З метою запобігання непокорі влада заборонила носіння зброї особам, які не мали на це спеціального дозволу [11, арк. 2].

Для того, щоб тримати населення у покорі, влада посилила поліційний контроль. На сторінках офіційних видань повідомлялося, що розміщення гарнізонів поліції у селах та містах спрямоване на «знищення бандитів» [11, арк. 14]. Проте насправді це було однією з ознак посилення репресій. Так, 4 листопада 1943 р. козацький охоронний батальйон оточив с. Одереди Волинської області, щоб помститися за спротив місцевого населення. На площу було зігнано усіх чоловіків віком від 17 до 45 років, з яких 19 розстріляно на місці [4, с. 95].

Після Сталінградської битви на території рейхскомісаріату «Україна» посилювався радянський партизанський рух. Як наслідок, почастишали випадки замахів на німецьких чиновників. Наприклад, 20 вересня 1943 р. невідомий, переодягнений у німецьку уніформу, вбив у Рівному міністерського радника, начальника фінансових служб Гея та людину, яка його супроводжувала. Приблизно через три тижні ця ж особа здійснила замах на радника Е. Коха генерала Даргеля і начальника відділу пропаганди Пальцо. У відповідь за це німцями було знищено більше 500 заручників [19, с. 389–390].

Проти співчуваючих партизанам застосовувалися жорстокі покарання. Члени сімей – зазвичай дружини, дочки та матері осіб, підозрюваних у партизанській діяльності, – завжди були першими, стосовно кого проводилися розслідування у діяльності руху опору. В 1942 р. керівник житомирського гестапо видав наказ, згідно з яким передбачалося повне знищення громади за будь-яку допомогу партизанам [20, с. 220–224]. Восени 1943 р. за відмову населення здавати окупантам продукти, а також

за вбивство окремих гітлерівських солдатів та офіцерів, німці спалили 13 сіл Острозького району [37, с. 22].

Акції українських націоналістів проти німецьких загарбників також були приводами для знищення сіл. Так, у відповідь за вбивство націоналістами в червні та липні 1943 р. німецьких районних сільськогосподарських керівників було спалено сільські районні центри Демидівка та Верба на Рівенщині. У ході операцій проти націоналістів німці знищили ряд сіл бомбардуваннями, зокрема, 13 липня – Унінець Млинівського району [33, с. 227].

Уродженка с. Сапожин Гошанського району Ганна Кулій згадувала, що поблизу села німці зазнали нападу з боку УПА, коли їхали на Корець. Зранку 22 грудня 1943 р. окупанти разом із власовцями оточили село, бажаючи помститися. Село було оточене кулеметами з чотирьох сторін. Німці привезли бензин, щоб спалити школу, а хаги почали грабувати. Гітлерівці пограбували церкву та людей. Погода в день нападу на село була погана, тому всі чоловіки-повстанці були вдома, а не в лісі. Місцевий лядвїрт зазначив, що люди, яких зігнали у школу, не можуть бути бандитами, оскільки знаходились там повними сім'ями. Розстріляли тих 18 осіб, які були у списку [26, арк. 1].

У липні 1943 р. відбулася каральна акція в селі Малин Острожецького району (тепер – Млинівський район). Мешканців села – чехів та українців – загнали до місцевої дерев'яної церкви і спалили. Тих, хто не вмістився в церкву, спалили в школі та по клунях. Усього загинуло 850 осіб. Їхні крики було чути на п'ять кілометрів. Варварських нападів зазнали села Ступно, Повче, Суйми, Білашів [9, с. 156].

У політдонесенні партизанських командирів Коротченка та Бегми за вересень-жовтень 1943 р., з'єднання яких діяли на території Рівенщини, зазначалося, що окупанти спалили села: Поросля, Ялівка, Береза, Чайкіно, Триперки, Оличко, Кузня, Гроши, Костюхівка, Дубровськ, Вовчиця, Зелень, Гута Степанська, Борове, Перекалля, Храпунь, Своричевичі, Бродниця [43, арк. 11–14]. Про те, як відбувалися розстріли, розповідав рівнянин Я. Карпук. За його словами, німці спочатку звозили приречених на місце розстрілу, де примушували копати яму. Потім людям наказували роздягнутися наголо та лягти у яму обличчям донизу. По лежачих гітлерівці стріляли з автоматів у скроню. Таким же чином знищували наступних жертв. Після цього трупи поливали хлорним вапном та закопували. Загалом у роки окупації нацисти знищили в області 286 населених пунктів [39, с. 7, 10].

У ході каральних акцій не шкодували навіть дітей. Зокрема, у лютому 1943 р. ешелон із 1500 дітей від 6 до 12 літ привезли в Дубно. Їх продавали місцевому населенню за 3–4 німецькі марки [42, арк. 46].

Боротьба з підпіллям була лише приводом для знищення мирного населення, суспільно-політичних та культурних діячів. Зокрема, у ході німецьких каральних акцій загинули Анатолій Демодовгопільський (відомий театральний діяч м. Рівного), Петро Колесник (головний редактор часопису «Український хлібороб»), Харитя Кононенко (співзасновниця Союзу українок Канади, організатор жіночих об'єднань у Західній Україні, Українського Червоного Хреста), Антін Кучерук (співробітник рівненського видавництва газети «Волинь»), Іван Луць, Марко Ревуцький, Федір Шкурко (члени радянських підпільних організацій), низка священнослужителів [31, с. 76–78].

Непоодинокими були випадки репресій проти священнослужителів. Восени 1943 р. німці провели арешти серед луцького духовенства, інтелігенції та робітників. Багатьох заарештованих розстріляли у в'язниці. Преса відмічала зменшення вжитку української мови в місті [3, с. 8]. 9 вересня 1943 р. гітлерівці заарештували священника у с. Ситно Дубенського району. При цьому німці палили цигарки у церкві, прикурювали від свічок і змушували священника курити в храмі [41, арк. 22 зв.]. Загалом німці неодноразово ображали релігійні почуття віруючих. У багатьох селах мешканців розстрілювали під час освячення паски [43, арк. 14].

Планомірно знищувалася радянська інтелігенція. Так, масові страти відбулися у Старокостянтиніві. Загинули лікарі Гаравський, Липовецький, Сенглер, фармацевт Трахтенберг, учителі Бондарев, Коцюба, Іван та Йосип Савчуки [44, арк. 6].

Не уникли арештів і чиновники української допоміжної адміністрації, які вважались неблагонадійними. У 1943 р. хвиля арештів українських службовців прокотилася у Рівному, Костополі, Сарнах [19, с. 322].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, репресії як засіб політичного впливу почали застосовуватися гітлерівцями від самого початку встановлення окупаційного режиму. Вони

Історичні студії

мали яскраво виражений ідеологічно-расовий аспект. Так, першочергово знищувалися радянські партійні працівники, комсомольці, військовослужбовці Червоної армії, євреї, а також члени опозиційно налаштованих політичних сил. Серед інших причин репресій можна виділити бажання гітлерівців установити на окупованих землях атмосферу абсолютного послуху, забезпечити систематичне пограбування Волині, придушити партизанські рухи. Великий вплив на розширення їх масштабів справило також загострення обстановки на фронтах. Із найбільш поширених проявів репресивної політики нацистів варто виділити смертну кару, масові розстріли, ув'язнення у концтаборах, а також принцип колективної відповідальності.

Джерела та література

1. Бегма В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині / В. Бегма. – К.; Х. : Укр. держ. Вид-во, 1945. – 35 с.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.
3. Вісн. Української інформаційної служби. – 1943. – № 9. – 35 с.
4. Волинь радянська (1939–1965 рр.) : зб. документів і матеріалів. – Львів : Каменяр, 1971. – 347 с.
5. Волинь. – 1942. – 16 лип. – 4 с.
6. Там само. – 1943. – 8 бер. – 4 с.
7. Там само. – 1943. – 24 черв. – 4 с.
8. Там само. – 1943. – 4 лип. – 4 с.
9. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944: Художньо-документальна повість / В. Данилюк. – Луцьк : Ініціал, 1995. – 224 с.
10. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: Українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В. Данильчук. – Рівне : ПП ДМ, 2013. – 282 с.
11. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22 «Рівненський гебітскомісаріат м. Рівне Рівненської області», оп. 1, спр. 5 «Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному – 15 січня 1943 р. – 15 листопада 1943 р.», 36 арк.
12. Там само, спр. 15 «Звернення до населення, розпорядження», 6 арк.
13. Там само, спр. 152 «Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному – 1 квітня 1942 р. – 15 листопада 1942 р.», 23 арк.
14. Там само, ф. Р–27 «Острозька районна управа Рівненської округи», оп. 1, спр. 1 «Звіт про діяльність Районної управи за лютий – червень 1943 р.», 110 арк.
15. Єржакова Б. Шкільна політика та шкільна справа в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржакова. – К. : Наук. думка, 2008. – 272 с.
16. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941–1944 рр.: збірник документів. – Житомир : Рад. Житомирщина, 1948. – 219 с.
17. Забронець О. Волинські остарбайтери (1941–1945 рр.) / О. Забронець // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – С. 107–126.
18. Загорулько М. Крах плану «Ольденбург» / М. Загорулько, А. Юденков. – М. : Экономика, 1980. – 376 с.
19. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів : НТШ 1993. – 660 с.
20. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. – К. : Зовнішторгвидав України; Укр. центр вивчення історії Голокосту. – 2010. – 368 с.
21. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні / М. Лобода // Укр. істор. журн. – 2010. – № 3. – С. 64–77.
22. Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941–1943 рр. / О. Мазурок // Архіви окупації. 1941–1944. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – С. 804–810.
23. Намозов О. Костопіль. Місто над Замчиськом / О. Намозов. – Рівне : ПП ДМ, 2013. – 148 с.
24. Особистий архів автора, спогади Віллічука Леоніда Федоровича (записані у с. Семенів Білогірського району Хмельницької області 2 червня 2013 р.), 2 арк.
25. Особистий архів автора, спогади Грибанової Віри Григорівни (записані у м. Рівне 17 лютого 2013 р.), 8 арк.
26. Особистий архів автора, спогади Кулій Ганни Олексіївни (записані у м. Рівне 31 травня 2013 р.), 2 арк.
27. Особистий архів автора, спогади Плотнік Раїси Іванівни (записані у м. Корці 12 липня 2013 р.), 2 арк.
28. Особистий архів автора, спогади Руй Ольги Олександрівни 1927 р. н. (записані у м. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк.
29. Особистий архів автора, спогади Сороки Ольги Павлівни (записані у с. Повчин Новоград-Волинського району Житомирської області 12 липня 2013 р.), 2 арк.

30. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьюму рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – С. 854–859.
31. Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія / Й. Пацула. – Рівне : Азалія, 2005. – 224 с.
32. Перехрест О. Сільське господарство України в період німецької окупації / О. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Кн. 1. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 475–511.
33. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Перехрест. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
34. Радянська Тернопільщина. 1939–1958: Документи і матеріали. – Львів : Каменяр, 1971. – 430 с.
35. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 : Документи і матеріали. – Львів : Каменяр, 1989. – 223 с.
36. Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польської публікації / В. Сергійчук. – К. : Укр. видавн. спілка, 2003. – 576 с.
37. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939–1955 : документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Укр. видавн. спілка, 2005. – 840 с.
38. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів / М. Сивіцький. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – 360 с.
39. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях, грабежах и злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в городке Ровно и Ровенской области. – [Б. м.] : ОГИЗ; Госполитиздат, 1944. – 14 с.
40. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833 «Крайовий провід Організації українських націоналістів на західно-українських землях», оп. 1, спр. 17 «Звіт про відновлення товариства “Просвіта” на Галичині та Волині від серпня 1941 р.», 145 арк.
41. Там само, ф. 3833 «Крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях», оп. 1, спр. 92 «Огляди суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західноукраїнських землях за період грудень 1941 р. – липень 1944 р.», 66 арк.
42. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 62, оп. 1, спр. 222 «Доповідні записки та довідки УШПР в НКО СРСР, Виконком Комінтерну, ЦК КП(б)У, НКВС УРСР, партизанського загону під командуванням Сабурова в УШПР», 145 арк.
43. Там само, ф. 70 «Рівненський обласний штаб партизанського руху», оп. 1, спр. 9 «Довідка зам. начальника оперативного відділу Українського штабу партизанського руху, політдонесення командування обласного штабу в ЦК КП(б)У про організацію та бойову діяльність партизанських загонів Рівненської області за лютий-жовтень 1943 р. про соціально-економічне становище районів, дії українських буржуазно-націоналістичних банд», 34 арк.
44. Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 214 «Копії повідомлень Надзвичайної комісії і протоколи засідань обласної комісії про заподіяну шкоду та зlodіяння, здійснені німецько-фашистськими загарбниками на території Кам'янець-Подільської області», 86 арк.

Иванов С. Репрессии немецкой власти против гражданского населения Волыни (1941–1944 гг.).

Рассмотрено развертывание немецкой оккупационной политики на Волыни в 1941–1944 гг. Осуществлена попытка проанализировать ее суть, причины, масштабы, последствия, а также выделить категории населения, которые больше всего пострадали от агрессии гитлеровцев.

Ключевые слова: репрессии, Волынь, гражданское население, коллективная ответственность.

Ivanov S. Repression of the German Authorities against the Civilian Population of Volyn (1941–1944).

The paper considers the deployment of German occupation policy on Volyn during 1941–1944. Author attempted to analyze its essence, causes, extent and consequences, as well as to highlight the categories of people that are most affected by the aggression of the Nazis.

Key words: repression, Volyn, civilian population, shared responsibility.